

УДК 11/14.000.141./128

Лідія Сафонік

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Львівського національного університету імені Івана Франка

**СМИСЛИ БУТТЯ ЯК ПІДГРУНТЯ СЕНСУ ЖИТТЯ У
ФУНДАМЕНТАЛЬНІЙ ОНТОЛОГІЇ М. ГАЙДЕГГЕРА**

Лідія Сафонік. Смысли буття як підгрунття сенсу життя у фундаментальній онтології М.Гайдеггера.

Акцентується увага на внесок М.Гайдеггера у дослідження проблеми сенсу життя людини. Наголошується, що М.Гайдеггер один із перших зрозумів, що у посткласичний період розвитку філософії виникає потреба у творенні нових концептів. Заслуга філософської думки М.Гайдеггера у тому, що вона відкриває людині смысли буття. У статті робиться висновок, що смысли буття є підгрунттям сенсу життя людини.

Ключові слова: людина, смысли буття, сенс життя, турбота, суще, ніщо

Лидия Сафоник. Смыслы бытия как основание смысла жизни в фундаментальной онтологии М.Гайдеггера.

Акцентируется внимание на вклад М.Гайдеггера в исследование проблемы смысла жизни человека. Отмечается, что М.Гайдеггер один из первых мыслителей кто понял, что в постклассический период развития философии возникает потребность в создании новых концептов. Заслуга философского образа М. Гайдеггера в том, что он открывает человеку смыслы бытия. В статье делается вывод, что смысли бытия есть основой сенса жизни человека.

Ключевые слова: человек, смыслы бытия, смысл жизни, забота, суще, ничто.

Lidiya Safonik. Senses of being as background meaning of life in fundamental ontology of M. Heidegger.

The attention of the contribution of M.Heidegger in research of a problem of meaning of life is focused. It is marked that Heidegger is the first, who has understood that a requirement for creation the new concepts during the postclassical period of development of philosophy is needed. The merit of philosophical visions of M.Heidegger is in opening to the person the sense of life. The article concludes that sense of life is a basis of meaning of the life of the person.

Key words: the person, senses of life, meaning of the life, care, being, nothing

Феноменологічна традиція лягла в основу побудови багатьох філософських концепцій, зокрема антропологічної М. Шелера, який намагався дотримуватися основних програмних установок Е.Гусерля. Т.В.Лютій акцентує нашу увагу на тому, «сама антропологія, стаючи впливовою філософською течією, породжувала в дечому взаємно обернені антропологічні настанови». [7, 218] Таким чином, М.Гайдеггер, який також зазнав значного впливу феноменологічна традиція Е.Гусерля, іде у своїх пошуках в діаметрально протилежному напрямку персоналістичній антропології М. Шелера, а саме онтологічному і витворює свою «фундаментальну онтологію». Б.А.Головко відзначає: «на противагу марним сподіванням класичної бюргерської філософії на раціоналістичне вирішення проблеми людини, Гайдеггер в езотеричному за стилем викладі наблизився до досягнення ірраціонально-втаємничених у своїй глибині онтологічних підвалин кінцевої екзистенції людини». [6, 95]

У середовищі українських дослідників, філософська творчість яких пов'язана зі зверненням до філософського доробку М.Гайдегера вартує згадати - Є.І.Андроса, Г.Є.Аляєва, А.К.Бичко, І.В.Бичка, А.Л.Богачова, М.М.Вернікова, Т.Возняка, П.І.Гнатенка, Б.А.Головка, А.М.Єрмоленка, Р.О.Євтушенка, Г.А.Заїченка, В.П.Капітона, А.Ф.Карася, В.Кебуладзе, А.Є.Конверського, С.О.Кошарного, С.В.Куцепал, О.М.Лоя, Т.В.Лютото, В.В.Ляха, В.П.Мельника,

В.Б.Парапана, В.О.Панфілова, М.В.Поповича, Є.М.Причепія, С.В.Пролеєва, В.І.Пронякіна, В.Г.Табачковського, О.С.Токовенка, В.Б.Окорокова, Л.М.Сафонік, Е.М.Соболь, О.І.Хому, Ю.О.Шабанову, В.І.Ярошовця, А.Тихолаза, Е.Сирцову, Г.І.Шалашенко, С.В.Шевцова та інших.

Засадничою тезою статті є переконання у тому, що смисли буття, яким фундаментальна онтологія М.Гайдегера відкриває дорогу, виступають основою сенсу життя. Насамперед вартує зробити пояснення щодо розмежування понять «сенса» та «смысл». «Сенс» – це новосучасне українське слово, а «смысл» – старовжитне слово української мови і дещо забуте. Сенс життя – єдиний у всіх своїх модальностях, а смисли буття – це множина цих модальностей, які живлять, надають динаміки сенсу людського життя. Сенс життя – це соціокультурний вимір існування людини, а смисли буття – метафізичний. Через прирощення смислів буття, людина здатна перебувати в полі сенсовості життя. Сенс життя важко вхопити, бо він не локалізується в чомусь одному, наприклад «речі», «сумі значень» тощо. Таким чином, без діалектичної єдності сенсу життя та смислів буття важко показати внесок М.Гайдегера у розробку проблеми сенсу життя людини. Оцінюючи новаторську візію твору М.Гайдегера «Буття та час», Зокрема, Ю.Габермас звертає нашу увагу на те, що сміливість цього твору «полягала в рішучому і аргументованому кроці до подолання філософії свідомості». [17, 332] Якщо Ж.Дельоз наприкінці ХХ сторіччя, часто використовує такі поняття, як: поверхня, складка, внутрішнє/зовнішнє, лінія уткання тощо, то М. Гайдеггер вперше вводить до філософського обігу деякі термінологічні новації, як зокрема «темпоральна онтологія», «Dasein», «Mansar» та екзистенціалів «турбота», «страх», «в-світі-буття» тощо. Якщо Ален Бадью зазначає, що: «Праві ті, хто вважає Дельоза парижським модельєром, законотворцем філософської моди», то безсумнівно правильним є те, що М. Гайдегера можна назвати німецьким модельєром у царині філософії початку ХХ сторіччя. [2, 183] М. Гайдеггер розумів, що для принципово нового опису бачення місця людини у світі та її відношення до

світу, недостатньо старого понятійного апарату, як і Ж.Дельоз, який усвідомлював, що виклики іншого часу потребують витворення нових концептів.

М. Гайдеггер наголошує, що завдання людини у світі – «відчутти себе посеред суцього-в-цілому». [8, 20] Правда, саме тоді, наголошує філософ, коли усі наші душевні настрої, як нудьга, радість від близької присутності коханої людини, ставлять перед нами суще-в-цілому, у той же час за ним приховується від нас Ніщо. На думку М.Гайдеггер людина завжди боїться конкретного суцього, яке їй загрожує і таким чином її страхові завжди притаманні окресленість причини і предмету. Людина, яка боїться, тісно огорнута речами серед яких перебуває і таким чином вона має бажання втекти від чогось конкретного і як наслідок в цілому «втрачає голову», тобто не бачить сенсу життя. Мислитель наголошує, що найбільше «просідання» суцього має місце в стані жаху, яке переживає людина. «Не залишається місця для опертя». - відзначає М.Гайдеггер. Людська присутність є висунутість в Ніщо і в стані переживання відчаю, жаху суще вислизає з-під ніг і не залишається нічого, окрім цього нічого. «Що жахом привідкривається Ніщо, людина сама підтверджує зразу ж, як тільки жах відступає». [8, 21] М.Гайдеггер правильно підкреслює, що людське буття одномоментно може «розсипатися», життя втратити свій сенс. В таких станах суще стає дуже хитким, оскільки Ніщо не затуляє його в себе, а відштовхує від себе і примушує суще вислизати. Сенс життя важко вхопити в дефініції, оскільки констатація сенсовості життя передбачає чітку вказівку на предмет, яка виступає основою утвердження сенсу. Сенс як і суще постійно вислизає, він також є висунутий в Ніщо. Його лише можна намагатися описати, але не неможливо закарбувати в дефініції. Сенс – це завжди боротьба з абсурдом, безсенсовістю, це постійне намагання «зібрати» своє суще до купи. Роботу по «зібранню» суцього може виконати лише людина, яка є «суще, яке існує способом екзистенції». [9, 32]

Мислитель заявляє, що людина як суще відрізняється поміж усього іншого сущого тим, що її буття «відмічене відкритим стоянням в середині непотаємності буття, відрізняється завдяки буттю, виокремлене в бутті». [9, 32] Людина – це істота, яка здатна вийти поза межі сущого, що «ми називаємо трансценденцією». [9, 22] Отже, на думку М.Гайдеггер, Ніщо не є ні предметом, ні будь-якою формою сущого, «Ніщо є умовою можливості розкриття сущого як такого для людського буття». [8, 23] Ек-зистування людини у напрямку трансценденції виступає підґрунтям сенсу життя людини. «Чим більше ми в своїх стратегемах повертаємося до сущого, тим менше даємо йому можливості вислизнути як такому; тим більше відвертаємося від Ніщо». [8, 23] Можна зробити висновок, що через свої стратегеми, які здатні вивести людину поза межі повсякденності, людина здатна укорінитися у бутті. Насамперед вона має усвідомити, що її буття постійно під загрозою ентропії, отже утвердження сенсу життя потребує волі до розмислів та мужності буття.

Мужність буття передбачає усвідомлене розуміння «висунутості» нашого сущого у напрямку буття-до-смерті. Людині пора навчитися вільно відпускати себе у Ніщо, - вважає М.Гайдеггер, - тобто «позбутися божків, які у кожного є і у яких кожен має звичку ховатися; наприкінці припустити можливість розмаху цієї безопірності, щоб у своїх злетах вона постійно поверталася до основного питання метафізики: чому є суще, а не навпаки, Ніщо?». [8, 26-27] Це воістину велике запитання, яке дійсно є головним питанням онтології, яке стоїть перед людиною. Його можна витлумачити так, що думка, яка намагається думати про буття на шляху через ніщо, наприкінці завжди повертається до сущого. Людське життя не набуває більш чорного забарвлення тільки із-за констатації існування Ніщо. Людина шукає сенс життя, тому що вона вже знає, що він існує. Ніщо у такому випадку можна розуміти як смислове начало, яке допомагає продукувати смисли буття. Ми маємо бути готові «відчутти в Ніщо місткий простір того, що всьому сущому дарується гарантія буття». Через Ніщо розкривається суще, а саме, що воно є суще, а не

ніщо. Виходячи з логіки розмислів М.Гайдеггера, сенс життя (буття) з одного боку, дає про себе знати, а з іншого - він ховається, дарує себе, вислизає. Поясненням цього феномену може бути таким, що без такого елемента гри істина буття зазнала б виснаження і людина зупинилась би у своєму розвитку, стала б «заспокоєною» у бутті. Людина є турботою про сенс свого життя, вона приречена викликати смисли буття, виводити їх на поверхню. Людина, яка стоїть всередині смислів буття, відкриває їх собі та іншим.

М.Гайдеггер акцентує нашу увагу на тому, що ек-статична істота неправильно промислена, якщо її розуміють як «стояння ззовні» і розуміють як «відхід» від внутрішнього, яке притаманне іманентності свідомості і духу. Сутність екзистенції вартує мислити як «одночасно стояння всередині відкритості буття, винесення цього стану всередину екзистенції (турбота) і видержування в межовому бутті (буття до смерті). [9, 31] Найкращим терміном, яким можна описати ек-зистенцію, яка осмислює істину буття із неї самої, є «вистоювання». М.Гайдеггер наголошує на тому, що західна цивілізація, оскільки їй властива тенденція до забуття буття, стоїть перед загрозами цілковитого обездуховлення. Якщо класична філософія, яка відштовхувалася від сущого, мислила буття як ідею, як енергію, як акт, як волю, то гайдеггерівська візія сприймає «буття як подію». [15, 404] Людське буття є дійсно великою подією світу серед інших форм сущого, але, якщо: «Склея існує, але вона не екзистує. Дерево існує, але воно не екзистує. Кінь існує, але він не екзистує. Ангел існує, але він не екзистує. Бог існує, але він не екзистує», то лише сутність людини полягає – в екзистенції. [9, 32] Зазначимо, що людське буття, яке екзистує, не є вищою формою сущого, але воно є те суще, чие буття наділено «відкритим стоянням всередині непотаємності буття», тільки воно «відмічене» буттям. [9, 32] Таким чином, квітка, море, сонце тощо є формами сущого, але вони не наділені свідомістю і не виділені буттям. І.Андрос підкреслює: «Якраз підхід із позиції єдності буття і ніщо, як взаємозв'язку світла і темряви, і дає можливість досягнути істинне як неутаємнене, як

відвертість і відкритість буття». [1, 41] Звернувшись до порівняння антропологічної традиції та фундаментальної онтології М.Гайдеггера ми бачимо, що традиційна метафізика, класичний раціоналізм під буттям розуміли лише сферу суцього, а М. Гайдеггер пропонує інший мисленневий хід, і за основу бере парменідівське уявлення про суще як єдине у його поєднанні з гераклітівською концепцією становлення і як наслідок мислитель критично оцінює здобутки сучасної науки: «дійсність, в середині якої рухається і намагається залишатися сьогоднішня людина, все більше визначається тим, що називають західноєвропейською наукою». [12, 239] На думку М. Гайдеггер тезис, що «наука є теорія дійсності» не витримує ніякої критики і тим більше, виходячи з нашої теми дослідження, нічого не може сказати про сенс життя, оскільки ставить перед собою зовсім інші завдання. Філософ зазначає, що науки ніколи не можуть засобами своїх теорій, стати науками, оскільки їм закритий доступ до правлячого в їх сутності не-обхідного. «Тут має місце дещо дивовижне. – наголошує мислитель, - Не-обхідне в науках – природа, людина, історична подія, мова – в якості цього необхідного для наук і з допомогою їх прийомів недоступно». [12, 250] Наука може продукувати лише знання, тоді як феномен осмислення їй не даний, а лише людині, яка достойна запитувати. Осмислення, на думку М.Гайдеггера, має зовсім іншу сутність, ніж усвідомлення і наукове пізнання, і більше того інша сутність, ніж у культури і освіти. Осмислення – це шлях до занурення у смисли і таким чином відкриття для самого себе сенсу життя. «Осмислення передбачає щось більше, ніж просто усвідомлення». – наголошує філософ. [12, 251] П.П.Гайденко високо оцінюючи творчий спадок М. Гайдеггер акцентує нашу увагу на тому, що: «істина, яка розуміється лише як світло, як «розкритість», виявилася, по суті, протилежністю істини, як її розуміли попередні, дометафізичні епохи. Якраз тому, що наша епоха не знає «утаємненого», «таїни», вона не знає і «неутаємненого», для неї усе стало не світлим, як того хотіли видатні російські метафізики, а безбарвним. Втративши повагу до «утаємненого»,

намагаючись усе розробити засобами науки, сучасна епоха, навпаки закрила для себе доступ до світу – він для неї втратив сенс, якраз смисли світу – це те світло, завдяки якому стає видимим суще». [5, 198]

Як висновок єдність буття та ніщо виступають підґрунтям смислів буття, вони відкривають себе завдяки зусиллям ек-зистування, внутрішнього трансцендування та мужності прийняття граничних екзистенційних, межових ситуацій, людина «збирає» суще і витворює смисли свого буття, які лежать в основі сенсу життя. М.Гайдеггер дає приклад надзвичайно багатого визначення буття. Так, у праці «Європейський нігілізм» він зазначає: «Буття відкриває себе нам у якійсь різноманітній протилежності, яка зі свого боку знову ж не може бути випадковою, бо вже простий перелік цих протилежностей вказує на їхній внутрішній зв'язок: буття водночас найбільш багате, водночас найвсезагальніше і найунікальніше, водночас найзрозуміліше і таке, яке чинить спротив усякому поняттю, водночас найбільш затерте від ужитку і все одно таке, яке лише вперше настає, водночас найнадійніше і без-донне, водночас найбільш здобуте і найбільш пам'ятне, водночас і найвимовленіше й замовчуване». [16, 174] Характеристики, якими М.Гайдеггер наділяє буття можна віднести і до феномену сенсу життя: воно найвсезагальніше і найунікальніше, найзрозуміліше і таке, яке чинить спротив усякому поняттю, найбільш затерте від ужитку, найнадійніше і без-донне, найбільш здобуте і найбільш пам'ятне, найвимовленіше й замовчуване. Безперечним є те, у теперішній час людина шукає відновлення смислу, смислової наповненості її буття, культурно-історичних сенсів її життя. Вартує пригадати собі думку О.Больнова, який звертав нашу увагу на те, що «Розірвана і така, що зазнала потрясіння у всіх основних суб'єктивних стосунках, людина виявилася відкинутою до самотності свого окремішнього існування. Наслідок чого втрачається будь-яка реальність оточуючого світу». [3, 174] В.В.Бібіхін зазначає, що дослідницькій думці хотілось би, щоб «шлях гайдеггерівської думки, шлях будь-якої думки, шлях нашої думки все ж-таки не вів би лише

туди, куди вона веде у Гайдеггера, - до покори людини, тобто вимір її мірою світу, мірою згоди; до того, щоб людина поступилася собою заради цілого». [4, 12] Критики гайдеггерівської філософії, зокрема Є.І.Андрос, В.Бібіхін зазначають, що його філософія позбавила людину особистого простору, оскільки людина є чиста присутність і через неї творяться справи світу. Є.І.Андрос, зокрема наголошує, що «справжнє буття людини не монадологічне, людське буття – це співбуття, це інтерсуб'єктивна сфера». [1, 44] На нашу думку, внесок М.Гайдеггера надзвичайно великий у переорієнтованість сучасного філософського поступу і він не міг охопити усі сфери людського буття, а зосередив свою увагу на найбільш для нього болісних питаннях - втрати людиною буття, що покликала за собою низку проблем сьогодення.

Отже, виходячи з гайдеггерівської методології розмислів можна прийти до думки, що сенс життя – це «відсутність-присутності», він є, тому що життя іманентно утримує його в собі і в той же час усі загрози бездуховності чатують на людину у цьому світі і є її власними страхами. Нас постійно мучить це вислизання сенсу життя, але завдяки його пошуку, людина знаходить своє місце у житті, «повертається додому». Як бачимо, якщо «бездомність стає долею світу», оскільки буття покидає суще, то сенс життя також є блукаючим і такий, який шукає своєї домівки, тобто людини, яка принаймі робить спроби знайти його. [10, 206] Саме тому через людину буття говорить, воно просить слова, хоче бути почутим. М.Гайдеггер підкреслює, що дарунок мови відрізняє людину з поміж усіх інших видів сущого і тільки він робить людину людиною. [Див: 13, 259] Філософа турбує доля людини, але якщо Ж.-П.Сартр, Ф.Ніцше, Ю.Габермас шукають відповіді у царині праксеології, то М.Гайдеггер шукає відповідей у слові, тобто герменевтиці. Він зазначає: «Мова під тиском новоєвропейської метафізики суб'єктивності випадає зі своєї стихії. Мова вже не виказує нам своєї суті: того, що вона – дім буття. Мова, навпаки, піддається нашій волі та активності, тому послуговує лише знаряддям нашого панування

над сушим». [10, 195] Філософ закликає людину, яка зазнала кризи своїх сподівань і надій у повоєнній Європі, побачити і зрозуміти «спокусу публічності та немічність приватності» і відкритися до вимог буття і «тільки так слову знову буде подарована безцінність його єства, а людині кров для існування в істині буття». [10, 195]

Як висновок людина, яка є виштовхнута у сферу безсенсовості, із істини буття, існує як *animal rationale*. Такого гатунку людина не може бути «пастухом буття», вона не оберігає та і не плекає його, а «забуває» про нього. М.Гайдеггер зазначає: «Людина в своїй буттєво-історичній сутності є суще, чие буття, будучи ек-зистенцією, полягає в проживання біля-буття. Людина – сусід буття».[10, 208] Отже, доля людини – це бути пастухом, стражем буття, турбуватися про нього, а отже сенс свого життя. Сенс життя також потребує турботи про себе. Повернути сенс життю, на думку філософа, це знайти його заново. Під впливом життєвих негараздів людині видається життя таким, що втратило сенс життя, хоч насправді без підтримки з боку людини, без його плекання він витончується і людині необхідно заново утверджувати сенсовість свого життя, а це можливо, на думку М.Гайдеггера, лише тоді, коли ми звертаємося за допомогою не до суцього, а до буття. Мислитель наголошує на тому, що «філософія є дещо таке, що стосується кожного», отже проблема сенсу життя не може обійти людину, яка живе у світі. [14, 338]

Філософська візія М.Гайдеггера підносить дух людини догори і напевне не вартує однозначно стверджувати, що «гайдегівські роздуми про буття не спрацювали належним чином і не змогли уберегти європейську цивілізацію від усіх жахів тоталітаризму». [1, 44] М.Гайдеггер лише наголошує, що соціокультурні підвалини сенсовості існування людини вартує шукати у буттєвій сфері смислів. Заслуга М.Гайдеггера полягає ще й в тому, що він вперше закликає «деконструювати» філософські тексти, щоб відшукувати та відкривати нові смисли буття. «Деконструкція» метафізики показала обмеженість її як науки та неможливість вирішити її силами проблеми

сьогодення, одна з яких – сенс життя людини. М.Гайдегер показав, що доля людини полягає в приреченості на протязі свого життя відшукувати смисли буття, які є найрізноманітнішими і трансформувати їх в сенс свого життя. Сенс життя є формотворчою засадою Я, який живиться смислами і свобода людини полягає в виборі смислів буття, у можливостях «осенсовування» свого життя. Сенс життя несе в собі свої обособлені відмінності, які можна назвати смислами буття людини, які трансформуючись утворюють єдність та тотальність сенсу життя. Філософська позиція М.Гайдегера сприяє розумінню природи витворення смислів буття людини, які виступають підґрунтям сенсу життя.

Література

1. *Андрос Є.І.* Бівалентність людського ества та проблеми метафізичного зла // Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного : [монографія] / [Є.І.Андрос ...[та ін.] ; Національна академія наук, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ «Наукова думка», 2010. – С. 6-86.
2. *Бадью А.* Дельоз “Шум бытия” // Ален Бадью / пер. с фр. Д.Скопина. М.: Фонд науч. Исследований “Прагматика культуры”, издательство “Логос-Альтера” / “Ессе homo”, 2004. – 184. – (“Интеллектуальные биографии”).
3. *Больнов О.Ф.* Философия экзистенциализма: Философия существования / Отто Фридрих Больнов; [Сост. Ю. А. Сандулов]; Научные редакторы: А. С. Колесников, В. П. Сальников; [Пер. С. Э. Никулина]. - СПб. : Лань, 1999. - 222 с.; 20 см. - (Мир философии / МВД России. С. - Петерб. ун-т).
4. *Бибихин В.В.* Дело Хайдеггера // В кн. Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления: Пер с нем. – М.: Республика, 1993. – С. 3-14.
5. *Гайденко П.П.* Искусство и бытие. М. Хайдеггер о сущности художественного произведения // Философия. Религия. Культура. – М., 1982. – С.188 – 212.

6. *Головка Б.А.* Філософська антропологія : Навчальний посібник. – К.:ІЗМН, 1997. - 240 с.
7. *Лютій Т.В.* Маргінальність у людському бутті // Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного : [монографія] / [Є.І.Андрос ...[та ін.] ; Національна академія наук, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди Київ «Наукова думка», 2010. – С. 217-234.
8. *Хайдеггер М.* Что такое метафизика? // Мартин Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – Республика, 1993. – С. 16-27. – (Мыслители XX века).
9. *Хайдеггер М.* Введение к: Что такое метафизика? // Мартин Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – Республика, 1993. – С. 27-36. – (Мыслители XX века).
10. *Хайдеггер М.* Письмо о гуманизме. // Мартин Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – Республика, 1993. – С. 192- 221. – (Мыслители XX века).
11. *Хайдеггер М.* Вопрос о технике. // Мартин Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – Республика, 1993. – С. 221- 238. – (Мыслители XX века).
12. *Хайдеггер М.* Наука и осмысление. // Мартин Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – Республика, 1993. – С. 238-253. – (Мыслители XX века).
13. *Хайдеггер М.* Путь к языку // Мартин Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – Республика, 1993. – С. 259-273. – (Мыслители XX века).
14. *Хайдеггер М.* Основные понятия метафизики. // Мартин Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – Республика, 1993. – С. 327-345. – (Мыслители XX века).

15. *Хайдеггер М.* Время и бытие. // Мартин Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – Республика, 1993. – С. 391-407. – (Мыслители XX века).

16. *Хайдеггер М.* Европейский нигилизм. // Мартин Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – Республика, 1993. – С. 63-177. – (Мыслители XX века).

17. *Хабермас Ю.* Гайдеггер: творчество и мировоззрение // Историко-философский ежегодник. – 1989. - М., 1989. – 550 с.